

Ekonomikos militarizavimas: karinė pramonė sovietinėje Lietuvoje

Karinės pramonės plėtrą sovietinėje Lietuvoje būtina tyrinėti tiek ekonomikos istorijos, tiek ir sovietinio valdymo aspektu. Archyviniai šaltinių, prieinamų tyrinėtojiui, trūkumas tyrinėtojiui apsunkina karinės pramonės indėlio visoje ekonominėje struktūroje nusakymą. Iš archyvinių šaltinių yra pakankamai sudėtinga nustatyti, kokia karinės pramonės įmonės produkcijos dalis buvo skirta konkrečiai TSRS gynybos ministerijai ar sovietinio saugumo organams, o kuri tenkino civilinės pramonės užsakymus: tų pačių įmonių gamybos struktūroje būta tiek produkcijos, skirtos karinėms pajėgoms ar saugumui, tačiau būta civilinės paskirties. Matyt, tikslius skaičius atidengtu konkretūs užsakymai, taip vadinamų voenpriedų – gynybos ministerijos atstovų – dokumentai ir susirašinėjimas su Maskvoje buvusia TSRS gynybos ministerija. Deja, šie šaltiniai nėra prieinami tyrinėtojams.

Atliekant tyrimą, naudoti Lietuvos ypatingojo archyvo LKP CK fonde (1771), taip pat Lietuvos centriniame valstybiniame archyve esančių LSSR Ministrų tarybos (R-754), LSSR gosplano (R-755), LSSR Centrinės statistikos valdybos (R-363) fondų dokumentai. Reikėtų pastebėti, kad net to paties pobūdžio dokumentai saugomi skirtingose LCVA fonduose, kas gerai atspindi karinio pramoninio komplekso ypatumą. Antai Kariniam pramoniniam kompleksui priklausiusių įmonių plėtros duomenys dėl tuometinių slaptos raštvedybos reikalavimų yra saugomi ne gosplano R-755, o slaptajame LSSR Ministrų tarybos 13 apyraše¹. Iš centrinės statistikos valdybos fonde saugomų dokumentų labai vertingos tiek valdybos rengtos statistinės suvestinės, tiek ir įmonių teiktos statistinės metinės ataskaitos, kurios atspindi gamintos produkcijos struktūrą ir apimtį. Charakterizuojant įmonių veiklą ir jų gaminamą produkciją, itin pravartūs yra Lietuvos ypatingojo archyvo KGB dokumentų skyriuje saugomi saugumo organų dokumentai, ypač įmonių vardinės (literinės) bylos.

Šiandieną ne vien karinės pramonės rodikliai, bet ir sovietinės ekonominės plėtros statistinė medžiaga kelia daug abejonių – ar ji yra patikima, ar ją galima naudoti ekonominės istorijos tyrimuose, ir jei ją galima naudoti – tai kiek, kurios statistinės dalys yra patikimos, o kurių naudoti neverta? Taigi, ne tik karinė pramonė, bet ir žymiai platesnė tema – sovietinė ekonomika, ypač vėlyvuju sovietiniu laikotarpiu, kelia nemažai problemų tyrinėtojiui.

¹ Žr. Pvz., SSRS Elektronikos pramonės ministerijos 1970 m. vasario 25 d. raštas LSSR MT ir LSSR VPK, ten pat, f. R-754, ap. 13, b. 1104, l. 6.

Todėl dėl šios aplinkybės, analizuojant karinio pramoninio komplekso plėtrą, tikslingiau koncentruotis ties karinio pramoninio komplekso valdymu, jo gamybos apimtis kalkuliuojant ne tiek atskirų produktų gamybos mastus, o karinės šakos plėtrą bendroje respublikos ekonomikos struktūroje. Naudojant tokią prieigą, visos įmonės, pavaldžios karinio pramoninio komplekso ministerijoms, yra priskiriamos prie karinės pramonės, o jų plėtra liudija ekonomikos militarizavimą.

Karinių pramoninių ministerijų devintukas galutinai susiformavo po Kosygino reformos 1965 m. Jį sudarė TSRS aviacijos pramonės, TSRS gynybos pramonės, TSRS bendrosios mašinų gamybos, TSRS radijo pramonės, SSRS vidutinių mašinų gamybos, SSRS laivų statybos pramonės, SSRS chemijos pramonės, SSRS elektroninės pramonės ir SSRS elektrotechnikos pramonės ministerijos.² Šių ministerijų struktūros buvo pakankamai uždaros ir išskirtinės, pasižyminčios didele administracine galia ir įtaka aukščiausiam Kremliaus politiniam lygmeniui. Net gamindamos civilinę produkciją, šių įmonių veikla kūrė ypatingą santykį su respublikos socialine ir ekonomine bei tautine aplinka. Geriausias pavyzdys čia galėtų būti Ignalinos atominės elektrinės ir Lietuvos elektrinės Elektrėnuose sugretinimas: nors abi gamino elektros energiją, tai, kad atominė elektrinė buvo pavaldi TSRS vidutinių mašinų gamybos ministerijai sukūrė ypatingą ekonominį ir socialinę aplinką.

Šiame darbe, analizuojant ekonomikos militarizavimą, karinės pramonės plėtra bus suvokiama ne kaip konkrečiai Sovietų Sąjungos kariniams poreikiams skirtos produkcijos gamyba, bet kaip karinio pramoninio pavaldumo įmonių statyba ir jų gamybinių programų augimas. Karinės pramonės plėtrą sovietinėje Lietuvoje lėmė geografinės aplinkybės ir sovietinės lietuviškosios nomenklatūros interesai, tačiau svarbiausiu plėtos faktoriumi buvo karinės gamybos prioritetas.

Karinės pramonės įmonių vadovų padėtis nomenklatūrinėje sistemoje

Karinio pramoninio komplekso valdymo ypatumus akivaizdžiai matyti jau analizuojant įmonių vadovų nomenklatūrinį statusą. 1966 m. liepos mėnesį, tepraėjus pusmečiui nuo Kosygino reformos pradžios, buvo sudarytas LKP CK nomenklatūros sąrašas. Jame buvo 86 gamybinių susivienijimų, gamyklų, fabriklų ir 6 gamybinių mokslinių institutų bei konstravimo biurų vadovų pareigybės. Tarp 92 pramonės įmonių atstovų dominavo sunkiosios ir chemijos pramonės atstovai. Sunkiosios pramonės atstovai sudarė beveik du trečdalius visų pramonės įmonių vadovų užimamų (60 iš 92) nomenklatūrinių pozicijų LKP CK pagrindinėje ir įskaitinėje nomenklatūrose. Tradicinės

² И. В. Быстрова, Советский военно-промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930-1980-е годы), С. 255.

lengvosios, medienos, statybinių medžiagų ir maisto pramonės įmonių vadovų sąrašas kuklesnis – tik 30 pareigybių. Be to, dauguma sunkiosios pramonės, ypač karinio pramoninio komplekso įmonių vadovų priklausė LKP CK Biuro tvirtinamai pagrindinei nomenklatūrai. Iš minėtų 60 pozicijų šiame sąrašė buvo 16 įmonių vadovų, kurių 10 vadovavo karinės pramonės įmonėms. 1972 m. pramonės įmonių vadovų atstovavimas pagrindinėje nomenklatūroje ne padidėjo, o viena pozicija sumažėjo. Iš pagrindinio sąrašo į įskaitinę nomenklatūrą perkeltos ne tik liejinius ir mechaninius dirbinius gaminusios Ukmergės „Vienybės“, bet ir karinio pramoninio komplekso ministerijų devintukui priklausiusios Šiaulių televizorių gamyklos, „Baltijos“ laivų statyklos bei Vilniaus konstravimo biuro (vėliau „Venta“) direktoriai. 1977 m. LKP CK Biuras vėl peržiūrėjo nomenklatūros sąrašą. Nepaisant to, kad žymi įmonių partinių sekretorių dalis buvo pašalinta iš nomenklatūrų, bendras pramonės įmonių vadovų skaičius jose padidėjo net 26 pareigybėmis (13 pagrindiniame ir 13 įskaitiniame sąrašuose). LKP CK nomenklatūros pagrindiniame sąrašė išliko trys didžiosios chemijos gamyklų direktorių pareigybės³, dominavimą išlaikė karinio pramoninio komplekso įmonės – jų padaugėjo nuo 5 iki 11 pozicijų. Šį augimą nemaža dalimi sąlygojo Ignalinos atominės elektrinės vadovų kooptavimas. Skirtingai nuo kitų elektrinių, ji buvo pavaldi ne civilinės pramonės ministerijoms, o galingajam „sredmašui“ – atominius ginklus gaminusiai SSRS Vidutinių mašinų gamybos ministerijai. 1977 m. sąrašė jos direktorius ir vyriausiasis inžinierius priskirtas LKP CK Biuro, o direktoriaus pavaduotojai kapitalinei statybai bei kadrams ir režimui – LKP CK Sekretoriato tvirtinamoms pareigoms.

1977 m. sąrašė nebuvo sumažintas nė vienos karinio pramoninio komplekso įmonės vadovo nomenklatūrinis statusas. Daugelis jų atgavo 1972 m. sąrašė „prarastas“ pozicijas. „Baltijos“ laivų statyklos ir Šiaulių televizorių gamyklos direktorių pareigos vėl įtrauktos į pagrindinį sąrašą, Vilniaus radijo komponentų direktorius priskirtas ne tik LKP CK pagrindinei, bet ir SSKP CK įskaitinei nomenklatūrai. Išimtis buvo karinės mikroelektronikos pramonės įmonės – Šiaulių „Nuklono“ gamyklos bei Vilniaus konstravimo biuro direktoriai, kurie išliko įskaitiniame sąrašė.

Lietuviškosios nomenklatūros pozicija karinės pramonės plėtros klausimu

Nuo pat J. Stalino mirties nomenklatūra siekė sparčios respublikos industrializacijos. Iš esmės, Maskvos politiniame ringe vykę svyravimai dėl menkos respublikos industrializacijos turėjo mažai įtakai pramonės šakų kompozicijai. Pavyzdžiui, N. Chruščiovo ir G. Malenkovo inicijuota karinės gamybos mažinimo linija⁴ respublikos negalėjo paliesti, nes čia ne tik karinė, bet

³ LKP CK Biuro 1977 m. nr. 25 posėdžio medžiaga, ten pat, ap. 254, b. 33, l. 30–38.

⁴ И. В. Быстрова, Советский военно-промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930-1980-е годы), С. 253.

aplamai, pramonė buvo dar menkai išplėtotą. Sunkiosios pramonės plėtra – mašinų gamybos, staklių, elektrotechnikos šakos turėjo tapti respublikos ekonomikos sėkmės laidu.

1952 m. antroje pusėje respublikos vadovybė kreipėsi į TSRS plano komitetą, prašydama į 1950-1955 m. planą įtraukti traktorių dalių gamyklą. Plano komitetas atsakė, kad ši atsarginių detalių gamykla gali būti esančios kokios įmonės bazėje. 1953 m. LTSR vadovybė kreipėsi jau į TSRS MT, prašydama pastatyti gamyklą Linkaičiuose, netoli Šiaulių, buvusio artilerijos gamyklos pagrindu (9000 kv. metrų). LTSR MT prašė TSRS MT pavesti Karo ministerijai perduoti šias patalpas TSRS automobilių ir traktorių pramonės ministerijai⁵.

Industrializacija turėjo padėti išspręsti tiek politines ideologines, tiek ir socialines problemas. Antai 1948 m. spalio 25 d. TSRS MT nutarimas įpareigojo ministerijas ir žinybas planuose savo numatyti socialinių pastatų statybą, priklausomai nuo įmonės dydžio: esant daugiau nei 10000 darbuotojų – ligoninę 12 lovų kiekvienam 1000 dirbančių bei polikliniką, taip pat sanatoriją (profilaktoriją), esant 3000-10000 – ligoninę 75 vietų ir polikliniką, esant moterų virš 500 – vaikų darželį 12 vietų 100 dirbančių moterų⁶.

Iki pat VIII dešimtmečio respublikoje buvo gausu gamyboje neužimtos darbo jėgos. Todėl pramonės plėtros uždavinys buvo šios socialinės problemos sprendimas, kas turėjo taip pat didinti nomenklatūros autoritetą tarp gyventojų. Lietuviškosios nomenklatūros pastangos gauti iš centro kuo daugiau investicijų sunkiosios pramonės plėtrai truko iki pat 7 dešimtmečio pabaigos. Dar 7 dešimtmečio viduryje LSSR planuotojai diskutavo su SSRS VPK gamybinių jėgų tyrimo taryba, siūlydami respublikoje sparčiais tempais plėtoti sunkiąją pramonę – prietaisų, radijo, elektronikos, staklių gamybos pramonę⁷.

Nuo VII dešimtmečio pabaigos respublikos valdžia jau siekia ne gauti, o riboti investicijas į sunkiąją pramonę, taip pat ir karinę pramonę. Galima teigti, kad, nomenklatūros požiūriu, industrializacija savo darbą atliko. Siekius riboti investicijų į sunkiąją pramonę ji grindė vėl apeliuodama į laisvos darbo jėgos būklę, tik ne į jos perteklių, kaip anksčiau, o į trūkumą. Pavyzdžiui, nepritardamas SSRS Gynybos pramonės ministerijos siūlymui statyti respublikoje 2–3 prietaisų gamyklas, LSSR gosplano pirmininko pavaduotojas P. Dragelis rašė: „Dėl greito LSSR

⁵ 1952 m. lapkričio 22 d. LTSR MT raštas TSRS MT, LCVA, f. R-755, ap. 2, b. 1655, l. 2.

⁶ LTSR plano komisijos raštas 1952 sausio 26 d. LCVA, f. R-755, ap. 2, b. 1655, l. 36.

⁷ LSSR VPK pirmininko pavaduotojo A. Bialopetravičiaus 1965 m. vasario 26 d. raštas SSRS VPK gamybinių jėgų tyrimo tarybai „Dėl Pabaltijo ekonominio rajono gamybinių jėgų išdėstymo schemos“, LCVA, f. R-755, ap. 2, b. 5096, l. 23.

pramonės vystymo, pasireiškusio paskutiniu metu, respublikoje išsemti laisvos darbo jėgos rezervai“⁸.

1968 ir 1969 m. galima įvardyti kaip konfliktų dėl investicijų „derinimo“ su sąjunginėmis ministerijomis laikotarpį. Respublikos valdžia jau ne tik sprendė „kapitalinių investicijų“ klausimus su atitinkama ministerija, bet ir rašė skundus SSRS Ministrų Tarybai, prašydama jos padėti išspręsti šias problemas. 1968 m. SSRS MT, SSRS VPK bei SSRS Elektronikos pramonės ministerijai buvo išsiųsta J. Maniušo telegrama dėl „Nuklono“ gamyklos Šiauliuose statybos. Joje teigiama, kad sąjunginė ministerija „nesuderinusi su respublika darbininkų skaičiaus, jų aprūpinimo gyvenamuoju plotu klausimo ir kitų rodiklių, liečiančių respubliką, patvirtino Šiaulių integrinių schemų gamyklos statybos projektinę užduotį ir 1969 m. ketina pradėti statybą“⁹. Telegramoje prašoma sąjunginės vyriausybės pavesti ministerijai suderinti projektinę užduotį „su respublika“, nenumatyti gamyklos statybos pradžios jau 1969 m. Atsakydamas į šį LSSR valdžios raštą, SSRS MT pirmininko pavaduotojas L. Smirnovas pavedė SSRS Elektronikos pramonės ministru A. Šokinui ir J. Maniušiui spręsti šį klausimą kartu su aukštais SSRS gosplano vadovais – pirmininko pavaduotoju V. Isajevu bei V. Riabinovu¹⁰.

Nors būsimoji gamykla buvo progresyvios mikroelektronikos pramonės šakos įmonė, respublikos valdžia jos statybą vertino kaip neišvengiamą duoklę kariniam pramoniniam kompleksui už besiplečiančios Vilniuje „Ventos“ konstravimo biurą. Skirtingai nei pastarojoje, „Nuklone“ gamybos imlumas mokslui nebuvo aukštas. Joje buvo į masinę gamybą diegiamos Vilniaus konstravimo biure (vėliau – „Venta“) sukurtos integrinės schemos.

LSSR Ministrų Tarybos ir gosplano funkcionieriai siekė kuo labiau sumažinti šios gamyklos dydį. 1968 m. pabaigoje A. Brazauskas pateikė respublikos Ministrų Tarybai rašto SSRS Valstybiniam plano komitetui ir SSRS Elektronikos pramonės ministerijai projektą. Jame, be socialinių ir gyvenamojo ploto klausimų, prašoma gamybinį personalą numatyti ne 3500, kaip ministerijos patvirtintoje projektinėje užduotyje, o 2500¹¹.

Panašios pozicijos minėtos įmonės atžvilgiu laikėsi ir respublikos Ministrų Taryba. 1968 m. spalio mėnesį pramonės skyriaus vedėjo P. Kuokščio parengtoje pažymoje rašoma, kad numatomas darbininkų skaičius du kartus viršija respublikos siūlomą. Anot P. Kuokščio, darbininkų skaičius

⁸ P. Dragelio 1968 m. gegužės 24 d. raštas SSRS Gynybos pramonės ministerijos kolegijos nariui N. Jegorovui, LCVA, f. R-755, ap. 2, b. 5919, l. 24.

⁹ 1968 m. J. Maniušo telegrama SSRS Ministrų Tarybai, SSRS Plano komitetui, SSRS Elektronikos pramonės ministerijai ir SSRS Statybos ministerijai, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 1049, l. 9.

¹⁰ L. Smirtiukovo 1968 m. spalio 18 d. rezoliucija, ten pat, l. 8.

¹¹ LSSR Plano komisijos pirmininko pavaduotojo A. Brazausko 1968 m. gruodžio 2 d. raštas LSSR Ministrų Tarybai, ten pat, l. 12–14.

turi būti sumažintas iki 2–2,5 tūkstančio¹². Pastarasis skaičius ir buvo pateiktas P. Kulviečio laiške sąjunginėms žinyboms.

Sąjunginės karinės pramonės ministerijos, konkuruodamos su respublikos nomenklatūra, siekė kuo didesnės įtakos sau pavaldžioms įmonėms ir apriboti vietinės nomenklatūros galią šioms gamykloms. Matyt, dėl šios priežasties jos buvo kooperuojamos ir jų gamybos procesas susiejamas su kitomis ministerijai pavaldžiomis gamyklomis, užuot plėtojant gamyklų bendradarbiavimą respublikoje. Tokiu būdu gamyklų valdymas būdavo atomizuotas, ir respublikos valdžiai buvo sudėtingiau pajungti įmonių gamybą respublikos reikmėms.

Karinės pramonės įmonių veiklos charakteristika

Sovietinėje Lietuvoje nebuvo daug uždarytų gamyklų ir įmonių. Nors pramonės įmones kuriojančio KGB 2-osios valdybos 3-jo skyriaus ataskaitose ir susirašinėjimuose su respublikos institucijomis gausu užuominų apie „pašto dėžutes“, perdėtai pabrėžiama būtinybė laikytis saugumo reikalavimų, į Maskvą siunčiamuose raštuose ar čekistų pasisakymuose KGB sąjunginiuose renginiuose buvo pripažįstama, kad respublikoje itin slaptų įmonių nėra. 1989 m. LTSR KGB pirmininkas E. Eismuntas TSRS KGB 6-osios valdybos viršininkui F. Ščerbakovui rašė: „LTSR teritorijoje nėra itin svarbių ar itin uždarytų objektų, o taip pat svarbių gynybinių pramonės įmonių, gaminančių ginklus ir karinę techniką. Respublikoje yra 10 TSRS gynybinių šakų gamybinių susivienijimų ir institutų, kuriems žinybiniais įsakymais nustatyta uždarumo kategorija. Šie objektai iš esmės yra tik tarpininkai (смежники) ir subrangovai (соисполнители)“. Palyginus su mažesne kaimynine Latvija, kurioje buvo (Ežegodnik).

Vis tik „pašto dėžutės“ kodą turėjo daugelis sunkiosios pramonės gamyklų. 1968 m. liepos 18 d. LTSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus patvirtintame organizacijų, kuriuose 2 valdybai būtina vykdyti kontržvalgybinį darbą, sąrašė yra 112 objektų. Tarp jų išvardintos 42 pramonės gamyklos, gamybiniai institutai ir konstravimo biurai. „Pašto dėžutės“ kodą turėjo 20 pramonės įmonių. Daugelis jų „koduotos“ buvo vien dėl to, kad priklausė TSRS karinio pramoninio komplekso „devintuko“ ministerijų sistemoms, nors karinės produkcijos negamino. Jų nekarinis gamybos pobūdis matyti iš KGB pateiktų gamyklų aprašų. Kalbant apie Kauno laivų statybos gamyklos „Pergalė“ (pašto dėžutė A-7475) pažymėta, kad ji gamina laivų sraigtus, Klaipėdos laivų statybos įmonę „Baltija“ (p/d H-5832), Laivų remonto gamyklą (B-2677), Panevėžio „Ekraną“ (B-2963) nurodyta tik žinybinė priklausomybė. Pašto dėžučių kodus turėjo ir keletas karinės pramonės ministerijoms nepriklaususių įmonių – stakles gaminusi „Žalgirio“ gamykla (B-2936), elektrotechnikos įmonė „Elfa“ (A-7586) ir Vilniaus elektros suvirinimo įrangos gamykla (Г-4823).

¹² P. Kuokščio 1968 m. spalio 22 d. pažyma, ten pat, l. 10, 11.

Tikrų uždarujų, TSRS karinės pramonės ar KGB poreikiams įrangą gaminusių įmonių respublikoje buvo tik keletas. Pirmąją karinės paskirties gamyklą reikėtų laikyti Vilniaus radijo matavimo prietaisų institutą (P-6856) ir gamyklą (A-7859), kurios veiklą pradėjo dar tarpukario Lenkijai priklausiusio Vilniaus radijo gamyklos „Elektrit“, kurioje dar prieš II Pasaulinį karą dirbo 1500 žmonių, pagrindu. Netrukus po karo buvo sukuras TSRS aviacijos pramonei pavaldus konstravimo biuras Nr. 555, vilniečiams žinomas ir dažnai sovietmečiu dėl tokio kodinio vardo vadintas „piatiorkomis“. 555. 1952 metais A. Sniečkus rašė N. Bulganinui, kad gamykla nr. 555, priklausanti TSRS Aviacijos pramonės ministerijai, investicijos į šią įmonę išaugo 6 kartus, o dirbančiųjų skaičius – 5, 3 karto. Gamykloje gaminama radiokontrolinė, radiolokacinė aparatūra tarybinei armijai ir liaudies ūkiui. Gamykla pilnai išnaudojo plane numatytus gamybines patalpas ir jau 1951 metais susidūrė su plėtros problemomis. Atsižvelgiant į įmonės svarbą, prašo TSRS MT Biure apsvarstyti klausimą dėl įmonės plėtros¹³. Ypatingasis konstravimo biuras 555 Vilniuje buvo vienintelė įmonė, įrašyta į 1957 m. lapkričio mėnesį sudarytą raketinės ir karinės technikos įmonių sąrašą.¹⁴ 1974 m. šios įmonės bendroji produkcija siekė 31 243 tūkst. Rb. (1967 07 01 kainomis), kurią pagamino dirbančiųjų skaičius 5463¹⁵. Žinant, kad „Penkiukės“ susidėjo ne tik iš šios gamyklos, bet ir instituto, ši įmonė, 8 dešimtmečio 2 pusėje gavusi Spalio 60-mečio susivienijimo statusą, buvo pati didžiausia karinio profilio įmonė po Kauno radio gamyklos. Pastarojoje (p/d rusų kalba P-6856) jau 1963 metais joje dirbo 8324 darbuotojai¹⁶. Be Radijo gamyklos, Kaune buvo dar viena karinės paskirties produkciją gaminusi įmonė - Kauno radijo matavimo institutas (B-8574).

Elektrografijos institutas (Г-4823) projektavo ir gamino kopijavimo, taip pat mikrofilmavimo, atvaizdavimo ir informacijos saugojimo įrangą. 9 dešimtmečio viduryje buvo planuojama radikaliai išplėsti šios produkcijos gamybą Lietuvoje. 1984 m. į P. Griškevičių kreipėsi SSRS Gynybos ministro pavaduotojas V. M. Šabanov ir SSRS Radijo pramonės ministras P. S. Plešakov siūlydami statyti naują 100-120 tūkstančių kvadratinių metrų gamybinio ploto gamyklą, kurioje dirbtų 7-8 tūkstančiai darbuotojų.¹⁷ Respublikos valdžia su šiuo nesutiko, tvirtindama, kad dėl įtempto darbo resursų balanso statyti šią gamyklą nėra tikslinga.¹⁸ Vis dėlto, tokie sovietinės Lietuvos vadovų argumentai netenkino sąjunginių karinės pramonės vadovų. Po metų, 1985 m. gegužę tas pats SSRS Radijo pramonės ministras P. Plešakovaskartu su SSRS gosplano pirmininko pavaduotoju J. Masliukovu kreipėsi į SSRS Ministrų tarybą, pateikdami sąjunginio nutarimo

¹³ A. Sniečkaus raštas TSRS MT pirmininko pavaduotojui A. Bulganinui 1952 m. sausio 12 d., LYA, f. 1771, ap. 133, b. 1, l. 245.

¹⁴ И. В. Быстрова, Советский военно-промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930-1980-е годы), С. 657.

¹⁵ Įmonės p/d A-7859 1974 m. metinė ataskaita, LCVA, f. R-363, ap. 10, b. . 252 l. 33.

¹⁶ Įmonės ataskaita už 1963 metus, LCVA, f-R-363, ap. 10, b. 127, l. 75.

¹⁷ V. Šabanov ir P. Plešakov 1984 m. balandžio 27 d. raštas P. Griškevičiui, LYA, f. 1771, ap. 265, b. 163, l. 9.

¹⁸ P. Griškevičiaus 1984 m. birželio 12 raštas

projektą. Jo lydraštyje buvo teigiama, kad radijo elektronikos įmonių plėtra yra būtina todėl, kad 1984 m. birželio 4 d. SSKP CK ir SSRS MT nutarime yra numatyta sparčiai vystyti šią šaką karinės gynybos poreikiams, numatant investicijų augimą net 2,2 karto per 1986-1990 m.¹⁹ Minėtame SSRS MT nutarimo projekte turėjo būti minima ir gamybinių pajėgumų plėtra ir Lietuvoje.²⁰

Garsą įrašančią aparatūrą, KGB pasiklausymo įrengimus „Moška“, „Lavr“ ir lėktuvų juodąsias dėžes gamino Lietuvos prietaisų gamykla (A-7934, vėliau – susivienijimas „Vilma“). Nors pastaroji gamykla gamino populiarius magnetofonus, tačiau pagrindinė jos specializacija buvo karinės produkcijos gamyba – savo veiklą ji pradėjo nuo specialiosios paskirties magnetofonų gamybos. Gamykla įkurta remiantis TSKP CK ir TSRS MT 1960 m. vasario 15 dienos nutarimu nr 180-64 cc, kuriame ir suformuluota įmonės užduotis: gaminti garsą įrašančią aparatų karinėms oro pajėgoms²¹. Įmonės gamybos apimtys ir personalas sparčiai augo. Jau 1961 m. gamykla pagamino produkcijos už daugiau nei pusantro milijonų rublių – 1541 tūkstančių rublių²², kurios struktūroje didžiausią dalį sudarė specialios paskirties – lėktuvams skirti magnetofonai MIZ-9 ir MIZ-10. Pirmųjų pagaminta 721 vienetai (planas buvo 715), o antrųjų – 233 (palanas 220). Specialieji magnetofonų M-79 nors ir buvo planuota gamyba, jie, kaip ir civiliniam vartojimui skirti diktafonai „Garsas“ nebuvo pradėti gaminti dėl patalpų trūkumo. Per pirmuosius metus įmonės gamybinis personalas išaugo daugiau nei dvigubai: nuo 208 1960 metais iki 522 1961 m.²³

Po dviejų metų – 1963 metais, šioje įmonėje dirbo jau beveik 900 žmonių (891), o gamybinė programa išsiplėtė tiek gaminant minėtus magnetofonus MIZ-9 (pagaminta 302 vienetai) ir MIZ-10 (531 vnt.), pradėti gaminti diktafonai II (1019 vnt.), magnetinės atminties blokai (35 vnt.).²⁴

8 dešimtmetyje šiai įmonei išaugus iš konstravimo biuro į stambų gamybinę organizaciją, kuriai 1972 metais buvo suteiktas Vilmos gamybinio susivienijimo statusas ir A-7934 kodinis pavadinimas. Šiuo laikotarpiu gamyklos produkcijos struktūroje didelę dalį sudarė civilinės paskirties gaminiai. Antai 1973 metais ši įmonė pagamino 10125 vnt juostiniai magnetofonai „Vilnelė“, 30518 vnt. Vilma mono magnetofonų, ir 9512 vienetų Vilma Stereo magnetofonų, virš milijono vienetų magnetofono galvučių. Iš pagamintos virš 20 milijonų (20714 tūkstančių) rublių produkcijos optinėmis einančių metų kainomis, šių prietaisų gamyba sudarė 9 milijonus 130 tūkstančių rublių.²⁵ 1973 metais „Vilmoje“ dirbo jau 3649 žmonių.

¹⁹ J. Masliukov ir P. Plešakov 1985 m. gegužės 22 d. raštas SSRS Ministrų tarybai, LYA, f. 1771, ap. 268, b. 199, l.6.

²⁰ Projekto priedų LYA archyve aptikti nepavyko, bet kadangi raštas siųstas ir LKP CK, tai galima numatyti, kad jis lietuvių ir Lietuvos.

²¹ Gamyklos p/d 52 direktoriaus V. Kripaičio paaiškinamas raštas prie įmonės metinės ataskaitos už 1961 m., LCVA, f. R-363, ap. 10, b. 110, l. 34.

²² Įmonės bendroji produkcija optinėmis 1955 07 01 kainomis, LCVA, f. R-363, ap. 10, b. 110, l. 34. L. 27.

²³ Gamyklos p/d 52 metinė 1961 m. ataskaita, LCVA, f. R-363, ap. 10, b. 110, l. 34. L. 27.

²⁴ Įmonės p/d 52 metinė ataskaita už 1963 m. R-363, ap. 10, b. 126, l. 60.

²⁵ R-363, ap. 10, b. 252 L. 44, 46.

Vilniaus radijo komponentų gamykla (A-7528) karo technikai transformatorius „Gabarit“ serijiniu būdu pradėjo gaminti 1963 metais. 1971 m. jų gamybinė programa pasiekė 500 tūkstančių vienetų²⁶. Per penkmetį 1971-1975 m. šių karinės paskirties transformatorių gamyba beveik padvigubėjo – 1975 m. pasiekė 972 tūkstančių vienetų lygį.²⁷ Karinės paskirties transformatoriai buvo gaminami gamyklos 32 ir 37 cechuose. ,

Mikroschemas kuriantis Vilniaus konstravimo biuras (Г-4322) ir jas gamintis Šiaulių „Nuklonas“ (M-5621). 8 dešimtmetyje Vilniaus konstravimo biurui išaugus į Ventos gamyklą, jam buvo suteiktas p/d B-2260 kodinis vardas. Vilniaus konstravimo biuro viršininkas Donaldas Zanevičius yra laikomas mikroelektronikos pramonės iniciatoriumi Lietuvoje. Būtent jo iniciatyva buvo įkurtas Vilniaus konstravimo biuras, pagaminęs, kaip manoma, sovietinėms karinėms pajėgoms pirmąjį borto kompiuterį²⁸. 7 dešimtmetyje veiklą kaip konstravimo biuras veiklą pradėjusi „Venta“ išaugo į didelę gamyklą. Dar 18 dešimtmečio viduryje įmonė dirbo pusę tūkstančio darbuotojų kolektyvas, kuris gamino bendrosios produkcijos už 2,5 milijonų rublių (2542 tūkst. rub).²⁹ Įmonės produkcijos pagrindą sudarė integralinės schemas.

Karinio pramoninio komplekso įmonių slapti kodai išliko per visą tyrinėjamą laikotarpį. Vykdam reorganizacijas, stambinant įmones bei steigiant susivienijimus, pagrindinės įmonės išlaikė senuosius kodus, o filialams buvo suteikiami nauji numeriai, kaip statusą pakeitusiems, į gamyklas išaugusiems konstravimo biurams. 1977 m. įsteigus susivienijimą „Vingis“, jam suteiktas A-3112, radijo komponentų gamyklai liko A-7528, o susivienijimo Ypatingajam konstravimo biurui duotas A-3774 „kodinis“ vardas.

„Slaptosios“ įmonės turėjo „uždarnosios įmonės, turinčios atvirų padalinių“ arba „atviros įmonės, turinčios uždarų padalinių“ statusą. Pastarąjį slaptumo lygį turėjusio Kauno radijo matavimo instituto iš tikrųjų slaptomis buvo tik 3-ojo skyriaus 31-oji ir 32-oji laboratorijos, kuriuose kariškių užsakymu gamintas komponentas „Rusalka“. Net viena slapčiausių respublikos įmonių laikyto Vilniaus Spalio 60-mečio radijo matavimo prietaisų susivienijimo („uždaroji įmonė, turinti atvirųjų padalinių“) produkcijos struktūroje kariniai gaminiai sudarė tik 7,6 %.

Nedidelį uždarųjų įmonių skaičių bei jų neaukštą slaptumo statusą sąlygojo ne tik LTSR nomenklatūros orientacija į tradicinės pramonės plėtrą, bet ir Lietuvos geografinė padėtis. Pagrįstai buvo baiminamasi, kad TSRS Vakaruose esantys kariniai objektai sudomins NATO šalių

²⁶ Pažyma apie gaminio „Gabarit“ kokybę, 1971 m. birželio 23 d., LYAS, f. 15008, ap. 1, b. 33, l. 239.

²⁷ Vilniaus radio komponentų g-los partinio komiteto 1976 m. liepos 1 d. Protokolas nr. 28, LYA, f. 15008, ap. 1, b. 115, l.l. 91.

²⁸ Gražina Kriščiukaitienė, **Kompiuterijos pradininkas Lietuvoje** "Mokslas ir Technika" 2010 m. Nr.5, <http://www.kosmose.lt/LT/112/%C5%BDmones.htm>

²⁹ Įmonės p/d V-2260 metinė ataskaita už 1974 metus, R-363, ap. 10, b. 252, l. 3.

žvalgybas. Ir iš tiesų, nežiūrint maskavimosi „pašto dėžutėmis“ ir jų veiklos čekistinių „priedangos legendų“, kuriomis buvo siekiama dezinformuoti užsienio žvalgybas apie tikrąją produkciją, Vakaruose buvo žinoma ar bent jau tiksliai spėjama tikroji jų paskirtis. Pavyzdžiui, 1962 m. išleidimo „Dirvos“ žurnale pasirodė straipsnis apie Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklą. Nemažą KGB nerimą sukėlė ir 1983m. Vilniuje lankęsi britų ambasados karinio atašė darbuotojai Plammeris ir Vagen-Smitas. Saugumiečių tvirtinimu, šie „išaiškinti agentai“ domėjosi Vilniaus radijo matavimo prietaisų ir „Vilmos“ susivienijimais – juos neva fotografavo portatyvine technika.

Karinės įmonės ir joms vadovaujančios ministerijos gamybos „šalies gynybos reikmėms“ faktorijų išnaudojo kapitalinės statybos srityje. R. Sakalausko tvirtinimu, apie karinių šakų objektų statybą TSRS Statybos ministerija kas mėnesį privalėjo atsiskaityti TSRS MT pirmininko pavaduotojo L. Smirnovo vadovaujamai TSRS MT Prezidiumo Karinės pramonės komisijai. Ši 6 dešimtmečio pabaigoje įkurta struktūra buvo pagrindinis TSRS karinio pramoninio komplekso valdymo organas.

Karinės pramonės plėtros prioritetas

Karinės pramonės plėtrą sovietinėje Lietuvoje lėmė geografinės aplinkybės ir sovietinės lietuviškosios nomenklatūros interesai, tačiau svarbiausiu plėtros faktoriumi buvo sovietinis karinės gamybos prioritetas. Kiekvienais metais LKP CK gaudavo TSRS Ministrų tarybos slaptus nutarimus, kuriuose buvo kartojama standartinė frazė: „Nustatyti, kad šiuo nutarimu numatytos karinės technikos gamybos mobilizacinių pajėgumų vystymo užduotys yra svarbiausias, pirmaeilis Partijos ir Vyriausybės uždavinys stiprinant šalies saugumą“. 1982 m. gruodžio 6 d. buvo priimtas net specialus TSKP CK ir TSRS MT nutarimas, kuriame akcentuota „pirmaeilis ir visiškas“ karinių pramonės šakų objektų statybos aprūpinimas materialiniais – techniniais resursais.³⁰

Nors, kaip minėta, karinės paskirties produkcijos dalis respublikos įmonių produkcijos struktūroje nebuvo didelė, vien užuomina apie slaptą produkciją turėjo skambėti įtikinamai. Siekiant gauti respublikos valdžios leidimą plėsti gamybines patalpas ar paspartinti jų statybą, sąjunginių ministerijų bei įmonių raštuose respublikos valdžiai dažnai buvo „primenama“ įmonės produkcijos reikšmė KGB ar Gynybos ministerijai. TSRS Radijo pramonės ministerijos ir TSRS Generalinio štabo rašte 1967 m. A. Sniečkui reiškiamas nepasitenkinimas lėta Elektrografijos instituto Vilniuje, kuriam pavesta atlikti svarbius TSRS Gynybos ministerijos užsakymus, statyba. Po kelerių metų Elektrografijos instituto plėtros klausimu į A. Sniečką vėl kreipėsi TSRS Radijo pramonės ministras. Laiške jis piktinosi K. Kairio sprendimu neleisti plėsti instituto – darbuotojų skaičių padidinti nuo 1300 iki 2300, metinę gamybinę programą nuo 5,3 milijonų rublių 1969 m. iki

³⁰ TSKP CK ir TSRS MT 1984 lapkričio 22 dienos nutarimas nr. 1170-294 „Dėl priemonių didinti gynybos šakų pramonės darbo efektyvumą, LYA, f. 1771, ap. 265, b. 158, L. 174

13 milijonų rublių 1975 m. Pastebėtina, kad nedidelės apimties tekste ministras V. Kalmykovas net kelis sykius pavartojo frazę „šalies gynybai“ („для обороны страны“).

Po poros metų minėtai TSRS Radijo pramonės ministerijai pavaldžios „penkiukių“ gamyklos rašte J. Maniušiui piktinamasi respublikos Plano komisijos sprendimu neleisti statyti 3,6 tūkstančių kvadratinų metrų (neva sandėlio) patalpų. Rašte tvirtinama, kad naujo ploto poreikį sąlygoja naujos, „atominei“ TSRS Vidutinių mašinų gamybos ministerijai skirtos „specialiuju prietaisų bei įrangos“ gamybos užduotys. Laiško autorių argumentus sutvirtina ne tik sąjunginių ministerijų laiškam įprastos nuorodos į TSKP CK ir vyriausybės nutarimus, bet ir į TSRS MT Prezidiumo Karinės pramonės komisijos dokumentus.

Panašus raštų stilius būdingas ir kitoms „devintuko“ ministerijoms bei joms pavaldžioms įmonėms. 1979 m. TSRS Elektronikos pramonės ministras laiške P. Griškevičiui pabrėžė „Ventos“ konstravimo biuro ir gamyklos svarbą karinės technikos gamybai. Anot ministro, įmonės mikroschemos naudojamos kosminių laivų „Sojuz“ ryšio aparatūroje, sparnuotų raketų taikymo sistemose, lėktuvų lazerinio nusitaikymo galvutėse, naikintuvų MIG - 27 ir MIG – 29 borto aparatūroje. Minint šią aparatūrą padėtas net šauktukas, matyt tam, kad labiau įtikintų respublikos valdžią leisti įmonei padidinti planinį darbuotojų skaičių 1979-1981 m. nuo 1400 iki 1750.

1983–1984 m., kai TSRS dar manė parungtyniauti su R. Reigano karine „Žvaigždžių programa“. Į Lietuvą plūdo raštai su siūlymais statyti vis naujas karinio pramoninio komplekso įmones, santūriai neigiami respublikos valdžios atsakymai į kuriuos pykdė Maskvą. Antai 1984 m. į P. Griškevičių kreipėsi TSRS elektronikos pramonės ministras A. Šokinas, prašydamas pritarti Šiaulių „Nuklono“ gamybinio ploto padidinimui 20 tūkst. M. Šios įmonės produkcija buvo skirta iš esmės vien tik karinės pramonės įmonėms. P. Griškevičiaus atsakymas A. Šokinui buvo neigiamas – respublikos valdžia siūlė statyti tik 7 tūkst. m² plotą, ir tai skirtą ne karinės produkcijos, o vartojimo prekių gamybai (4 tūkst. m²) ir socialinės kultūrinės paskirties objektams: įmonės darbuotojų medicinos priežiūros pastatams, aktų salei ir sporto kompleksui. A. Brazausko prisiminimu, A. Šokinas ketino Šiauliuose statyti pramoninį gigantą, išplėsdamas gamybines patalpas net iki 80 tūkst. m². A. Brazausko tvirtinimu, respublikos valdžia nesutiko su ministerijos planais, jo žodžiais tariant, „...pradėjom kapotis per gosplaną, kad mes negalim, kad pas mus nėra resursų, darbo resursų“.

Taigi, apibendrinant galima teigti, kad karinės pramonės plėtrą lėmė tiek sovietinės valstybės poreikiai (čia būtų makrolygmuo), tiek sąjunginių įmonių plėtros interesai (mikro lygmuo), nes esant ekstensyvaus pobūdžio ekonomikai, įmonės buvo suinteresuotos didinti darbuotojų skaičių ir gamybines patalpas, nes tik taip jos galėjo vykdyti gamybinius planus. Kartą jau paleidus karinę gamybą, ji buvo nuolat plečiama.

Sovietinei lietuviškajai nomenklatūrai buvo pakankamai sudėtinga konkuruoti dėl įtakos su karinio pramoninio komplekso ministerijų vadovybėmis, siekiant riboti joms pavaldžių įmonių plėtrą. Antai buvusio „Ventos“ gamyklos, gaminusio mikroprocesorių schemas, direktoriaus pavaduotojo ekonomikai Č. Bukelevičiaus prisiminimu, 9 dešimtmečio pirmojoje pusėje gamykloje lankęsis TSRS Elektronikos pramonės ministras A. Šokinas dalyvaujant LKP CK sekretoriui pramonei A. Brazauskui ir Vilniaus gorkomo pirmajam sekretoriui V. Sakalauskui esą pareiškęs, kad gamyklos gamybinius cechus ir patalpas būtina plėsti iki pat Baltupių. Su šiuo siūlymu sutikti negalėjęs miesto vadovas V. Sakalauskas paprieštaravo, tačiau sulaukė A. Brazausko pastabos: „Vytai, ką tu nežinai, kas jis Maskvoje yra?“³¹.

Kaip matyti iš slaptosios sovietinės statistikos, karinio pramoninio komplekso pagrindą sudarė apie 15 pramonės įmonių, priklausiusių TSRS Radioelektronikos, TSRS Ryšių pramonės, TSRS Elektronikos pramonės, TSRS Laivų statybos pramonės ministerijų struktūroms. Dviejuose laivų statybos pramonės įmonėse 1973 metais dirbo 4158 darbuotojai, o bendroji jų produkcija 1967 m. kainomis sudarė 43701 tūkst. rublių.³² TSRS Radiopramonei buvo pavaldžios 4 įmonės³³, kuriose minėtais metais dirbo 21175 darbuotojai. Tiek pat įmonių Lietuvoje buvo pavaldžių ir TSRS Elektronikos pramonės ministerijai, tačiau šiuose 3 gamyklose dirbo mažiau gamybinio personalo – 12 854 žmonės.³⁴

Taigi, 9 sunkiosios pramonės, kariniam pramoniniam kompleksui priskiriamose įmonėse 1973 metais dirbo virš 35 tūkstančių darbuotojų. Turint omenyje, kad tais metais respublikos pramonėje iš viso dirbo 379 tūkstančiai, tai šių šakų pramoninis gamybinis personalas sudarė mažiau nei dešimtadalį visų respublikos pramonės darbuotojų. Tačiau minėtų įmonių darbuotojų skaičius sudarė pakankamai svarią dalį skaičiuojant sąjunginio pavaldumo pramonės darbuotojų skaičių. 1973 m. sąjunginio pavaldumo pramonės šakose dirbo 169,9 tūkstančio darbuotojų³⁵. Taigi, karinės pramonės šakose darbuotojų skaičius buvo daugiau nei penktadalis šio skaičiaus.

Įmonių kolektyvų požiūris į karinės produkcijos gamybą

Karinės paskirties gamybos profilis dar labiau ribojo įmonių savarankiškumą, kuris sovietinėje sistemoje ir taip buvo mažas, nes VPK pobūdis lėmė didesnę valdžios kontrolę. Kiekvienoje „pašto dėžutėje“ rezidavo SSRS Gynybos ministerijos atstovas, vadinamasis „voenpredas“, kuris prižiūrėjo

³¹ S. Grybkausko interviu su Č. Bukelevičium.

³² Statistinės elektroninės formos suvestinės už 1973 metus, R-363, ap. 10, b. 251, L. 110

³³ Statistinės elektroninės formos suvestinės už 1973 metus, R-363, ap. 10, b. 251, L. 100

³⁴ Statistinės elektroninės formos suvestinės už 1973 metus, R-363, ap. 10, b. 251, L. 104.

³⁵ LTSR Centrinės statistikos valdybos „tarnybiniam naudojimui“ išleista brošiūra „Итоги выполнения государственного плана развития народного хозяйства Литовской ССР за 1973 год“, p. 10.

karinėms reikmėms skirtos produkcijos gamybą. Nepriekaištinga karinių gaminių, lyginant su „liaudies vartojimo prekių“, kokybė iš dalies buvo tiesioginis karinių atstovų veiklos įmonėse rezultatas.

Pedantiški kokybės reikalavimai kėlė tiek gamyklos direkcijos, tiek ir dirbančiųjų nepasitenkinimą. Daugelis pramonės įmonių stengdavosi net nusikratyti karinės produkcijos gamybos. Buvusio „Vingio“ direktoriaus teigimu, karinėms reikmėms skirti transformatoriai „Gabarit“ ir droseliai „niekad nebuvo įmonei naudinga produkcija... Mes dažnai, ypač sunkiais gamyklai laikotarpiais, prašėm glavką (ministerijos vyriausiąją valdybą – S. G.), kad „gabaritų“ gamybą atiduotų kitoms įmonėms“³⁶.

Karinės paskirties transformatorių „Gabarit“ gamyba problem kėlė Vilniaus radiokomponentų gamyklai. Antai direktoriaus pavaduotojas ekonomikai A. Juršėnas įmonės partiniame susirinkime tvirtino, kad 1976 m. bus pilnai įvykdytas gamybinis planas pagal visą gaminių nomenklatūrą, išskyrus „gabarit“dirbinius.³⁷ Kadangi karinė gamyba turėjo prioritetinę reikšmę, gamyklos vadovybė ir kolektyvas jai rodė nemažą dėmesį. Antai vien 1976 metais buvo organizuotos įvairios 24 priemonės, davusios virš 170 tūkstančių ekonominį efektą. Kadangi tuo metu ekstensyvi sovietinė ekonomika išgyveno nuolatinę darbo jėgos trūkumo būseną, įmonė stengėsi išlaikyti darbuotojus ir pritraukti naujus būtent šio gaminio gamybai. Gamyklos direkcija padidino darbuotojų atlyginimą – 1971 – 1975 metais vidutinis cecho darbuotojų atlyginimas padidėjo 51 rubliu, arba 34,6 proc. , padidintos premijos, sudarytos lengvatinės sąlygos darbuotojasm, gaminusiems „Gabarit“ už darbo stažą. Antai, Gabarit gaminusiems darbuotojams, dirbusiems nuo 8 iki 15 metų, koeficientas lengvatinių išmokų sudarė 2,8, kai kitiems gamyklos dirbantiesiems – 2,0.³⁸

Neigiamą įmonės vadovų požiūrį į karinę gamybą liudija ir KGB dokumentai. Pavyzdžiui, „Vilmos“ susivienijimo vardinėje byloje gausu agentūrinės informacijos apie vadovybės delsimą ir siekius atsikratyti šios „nepatogios“ gamybos. 1986 m. agentas „Tadas“ savo pranešime mini neva dažnas susivienijimo vadovų kalbas apie karinės technikos gamybos sudaromas kliūtis. Anot jo, vadovai, „tame tarpe ir pats drg. V. Iškauskas“, ne kartą pareiškęs, kad karinių gaminių „padidinti reikalavimai kokybei ir bandymams“ trukdo „plano vykdymui“. Generalinio direktoriaus pavaduotojas V. Ardamatskis 8-ojo cecho darbuotojų susirinkime neva

³⁶ S. Grybkaukas, A. Linartas, min. veik, p. 219.

³⁷ LYA, f. 15008, ap. 1, b. 113.

³⁸ Vilniaus radio komponentų g-los partinio komiteto 1976 m. liepos 1 d. Protokolas nr. 28, LYA, f. 15008, ap. 1, b. 115, l.L. 91.

pareiškęs: „Gaminys „Kvadrat“ mūsų įmonėje perspektyvų neturi, mums jį nori primesti jėga iš viršaus ir mes jo nedarysime“³⁹.

Reikėtų pastebėti, kad šių agentūrinių informacijų rašymo laikotarpiu „Vilma“ išgyveno didelę krizę dėl blogos kokybės. Įmonėje buvo net sugalvota įdomi „racionalizacija“ – techninės kontrolės skyriaus darbuotojams atlyginimas pradėtas mokėti ne už gerai atliktą darbą, bet priklausomai nuo „praleistos“ produkcijos kiekio⁴⁰. Taip kontrolieriai buvo skatinami „nepastebėti“ broko. Suprantama, kad esant kokybės problemoms, nauja karinė gamyba, o kartu ir smulkmeniška „voenpredo“ veikla buvo nepageidaujama.

Karinės produkcijos gamybą lėmė ne tiek pačios įmonės norai, kiek „aukščiau stovinčios organizacijos“ (ministerijos ar jos vyr. valdybos) sprendimas. Pastarosios pavedimu pradėjus karinės technikos gamybą, technostruktūra buvo priversta ieškoti sugyvenimo su kariniu atstovu būdų. VIII–IX dešimtmečiais „Vingio“ susivienijime transformatorius „Gabarit“ gaminusio cecho viršininko pavaduotoju dirbusio Jono Čapliko tvirtinimu, technostruktūros santykiai su kariniu atstovu labai daug priklausė nuo pastarojo asmeninių savybių. Anot jo, buvo kariškių, kurie suvokdavo sudėtingą gamintojų situaciją, nesistengdavo konfliktuoti su administracija bei spausti „cypiančią kokybės spyruoklę tol, kol ji nutrūks“⁴¹. Šios įmonės vadovo A. Linarto tvirtinimu, sutarti su kariniu atstovu nebuvo lengva. Ne kartą direktorius ir karinis atstovas buvo kviečiami paaiškinti susiklosčiusią konfliktinę situaciją net į Maskvą, SSRS karinių pajėgų generalinį štabą⁴². Santykiuose su kariniu atstovu, gamyklų technostruktūros išnaudodavo net teritorinį partinio valdymo principą. Karinis atstovas priklausė gamyklos, o ne SSRS gynybos ministerijos sistemos partinei organizacijai, paprastai buvo kooptuojamas („išrenkamas“) įmonės komiteto nariu. Pastarasis partinis „forumas“ neretai tapdavo išsiskyrusių interesų derinimo bei technostruktūros spaudimo kariniam atstovui arena.

Tarp įmonės kompartijos komiteto sekretoriaus artimiausių bendražygių buvo kadrų skyriaus viršininkas bei darbuotojai. Įmonių personalo tarnybų veikloje reikšmingi pertvarkymai vyko VII dešimtmečio viduryje. Nuo 1965 m. karinės pramonės įmonių etatų sąrašuose atsirado naujos pareigos – direktoriaus pavaduotojas kadrams ir saugumui („заместитель по кадрам и режиму“)⁴³. Pastarajam buvo pavaldūs kadrų ir slaptąjo skyriaus viršininkai ir darbuotojai, sukarinta įmonės apsauga. Šių darbuotojų artumą partiniam sekretoriui sąlygojo profesinė veikla, mažai susijusi su inžinieriaus darbu ir jų mentaliteto bruožų bendrumas. Neretai gamyklos personalo tarnybos

³⁹ Agento „Tadas“ agentūrinis pranešimas, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 1046, l. 174, 175.

⁴⁰ Agento „Grybas“ 1983 m. gruodžio 26 d. agentūrinis pranešimas, ten pat, b. 2087, l. 41.

⁴¹ 2003 m. lapkričio 4 d. interviu su Jonu Čapliku, *LII*, f. 61, b. 30, minutės 17, 18.

⁴² S. Grybkauškas, A. Linartas, min. veik., p. 215, 216.

⁴³ Stambiose nekarinės pramonės įmonėse taip pat būta ne vien kadrų skyrių viršininkų, bet ir direktoriaus padėjėjų kadrams, direktoriaus pavaduotojų kadrams.

darbuotojas buvo skiriamas („išrenkamas“) įmonės partijos komiteto sekretoriumi. Toks mobilumas yra visiškai suprantamas. Partinio darbo patirtis labiausiai tiko ne vadovavimui techninėms tarnyboms, o kadru skyriams. Ir atvirkščiai, įmonių personalo tarnybų darbuotojai dažnai tapdavo įmonių partijos sekretoriais. 1967–1969 m. LKP Vilniaus miesto rajonų kontrolinėse nomenklatūrose nurodyta 19 įmonių partijos sekretorių. 5 iš jų iki „išrinkti“ į šias pareigas dirbo įmonių direktorių pavaduotojais kadrams ar kadru skyrių viršininkais. Kitų profesijų ir specialybių atstovų būta žymiai mažiau. 2 partijos sekretoriai prieš tai dirbo cechų viršininkų pavaduotojais, vienas – vyr. inžinieriaus pavaduotoju ir t. t.⁴⁴

Gamyklų ir fabriku kadru skyriai neretai tapdavo savotiškais prieglaudomis buvusiems partiniams, komjaunimo ar profesinių sąjungų funkcionieriams. Vilniaus radijo komponentų gamyklos kadru skyriaus viršininko Pečiulevičiaus darbo pradžia šiose pareigose 1966 m. įvardinta net ne paskyrimu, o tiesiog „pervedimu“ iš LKP Vilniaus miesto Spalio rajono komiteto⁴⁵. Interviu metu pasakodamas apie šį paskyrimą, A. Linartas tvirtino: „buvo tokių reikalų, kad reikėjo palaikyti nomenklatūrinius žmones“. Anot jo, gamykloje neretai apsilankydavo LKP Spalio rajono komiteto instruktoriai, kurie prašydavo „kontoros darbui“ priimti iš komiteto atleidžiamus darbuotojus. A. Linarto nuomone, panaši buvusių partinių darbuotojų įdarbinimo praktika buvo būdinga visoms gamykloms⁴⁶.

Įmonių kadru tarnyba buvusiems partiniams funkcionieriams gerai tiko. A. Linartas tvirtino, kad ne tik minėtas Pečiulevičius, bet ir prieš jį dirbęs Kličiovas buvo „išsiūlytas“ partinės valdžios (LKP Vilniaus miesto komiteto darbuotoju)⁴⁷. Du dešimtmečius direktoriaus pavaduotoju kadrams ir saugumui dirbęs Viktoras Rudaminas taip pat turėjo partinio funkcionieriaus darbo Šiauliuose patirtį⁴⁸.

Tokių buvusių partinių funkcionierių įsidarbinimo atvejų archyvinėje medžiagoje galima surasti nemažai. Pavyzdžiui, 1966 m. „Vilmos“ susivienijimo direktoriaus padėjėju, o vėliau ir direktoriaus pavaduotoju kadrams ir saugumui dirbo Mykolas Aleliūnas, prieš tai 1963–1966 m. užėmęs Vilniaus miesto komjaunimo komiteto pirmojo sekretoriaus postą⁴⁹. Nemažą partinio darbo patirtį turėjo ir Elektrografijos MTI direktoriaus pavaduotojas kadrams ir saugumui Jonas Lasauskas. 1964 m. baigęs Minsko aukštąją partinę mokyklą, 1964–1966 m. jis dirbo LKP Raseinių rajono sekretoriumi, 1966 m. atvyko į Vilnių, kur miesto komiteto buvo nukreiptas į Elektrografijos MTI

⁴⁴ Informacija paimta, susisteminta ir rezultatai apibendrinti iš LKP Vilniaus miesto rajonų komitetų nomenklatūros kontrolinių sąrašų. Žr. ten pat, f. 3399, ap. 64, b.19; ten pat, f. 15003, ap. 22, b. 9; ten pat, f. 3435, ap. 47, b.14; ten pat, f. 3406, ap. 53, b. 16.

⁴⁵ Vilniaus radijo komponentų gamyklos partijos komiteto 1979 m. protokolas, ten pat, f. 15008, ap. 1, b. 180, l. 63.

⁴⁶ 2006 m. balandžio 12 d. interviu su A. Linartu, II dalis, *LHIR*, f. 61, b. 29, minutė 44.

⁴⁷ Ten pat, minutė 43.

⁴⁸ Ten pat, minutė 30.

⁴⁹ M. Aleliūno kadru įskaitos anketa, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 2254, l. 3.

kadrų skyriaus viršininku. Po kelerių metų, 1970 m., P. Lasauskas buvo paskirtas į naujai sukurtą direktoriaus pavaduotojo kadrams ir saugumui etatą⁵⁰. J. Stalino valdžios kaip „atsakingas darbuotojas“ į Lietuvą atsiųstas Kuzma Šiškinas, tapęs „respublikinės reikšmės personaliniu pensininku“, 1962 m. įsidarbino Dvarčionių plytų gamykloje kadru vyr. inspektoriumi. Naujosios Vilnios partinės valdžios charakteristikoje jis apibūdintas kaip „didelę partinio darbo patirtį turintis“, „nuolat (įmonės – S. G.) partinei organizacijai pagalbą teikiantis“ žmogus⁵¹.

Įmonės personalo tarnybos vadovo pareigos buvo gana svarbios ir atsakingos. Šį postą užėmęs asmuo savo rankose galėjo sutelkti didelę valdžią ir galią gamykloje. Antai viename darbuotojo skunde „Vilmos“ susivienijimo direktoriaus pavaduotojas kadrams ir saugumui M. Aleliūnas buvo įvardytas realiuoju gamyklos vadovu⁵². Kuo gi rėmėsi įmonių personalo tarnybos vadovų įtaka ?

Svarbus kadru tarnybos vadovo galios šaltinis buvo sovietinio režimo reikalavimai įmonės veiklos slaptumui. Personalas tarnyba buvo ta struktūra, kurioje buvo renkami ir sisteminami ne tik darbuotojų biografiniai faktai, nuopelnai, bet ir jų „nuodėmės“. Nuolat kaupiamą „kompromatų skrynelę“ padėjo pildyti ir glaudūs ryšiai su KGB. Direktoriaus pavaduotojui kadrams ir saugumui pavaldus „slaptasis“ skyrius rengė pareigybių, kurioms būtinos saugumo leidimų formas, nomenklatūrą, derino su saugumiečiais įmonės darbuotojų leidimus slaptiems darbams, tvarkė asmenų bylas bei kontroliavo slaptą raštvedybą. Šis darbas neišvengiamai sąlygojo bendradarbiavimą su sovietiniu saugumu. Dar daugiau, pasinaudodama leidimų prie slaptų darbų sistema, KGB siekė ne tik kontroliuoti įmonių kadru skyrių veiklą, bet ir įtakoti sau patikimų asmenų skyrimą į šias pareigas. Štai KGB Šiaulių miesto skyrius plane išskėlė tokį tikslą: „Derinant paskyrimo į vadovų pavaduotojų (padėjėjų) saugumui, į paslapčių apsaugos organų viršininkus klausimus, kruopščiai atrinkti kandidatus, iširti jų politines ir dalykines savybes. Jų paskyrimui pritarti tik po visapusiško patikrinimo ir pažintinio pokalbio“⁵³.

Personalas tarnybos vadovai dažnai neapsiribojo vien jų, kaip gamyklos atstovų, formaliais santykiais su sovietiniu saugumu. Daugelis jų buvo KGB neetatiniai darbuotojai, agentai, rezervistai ar šiaip informatoriai. Pavyzdžiui, 1967 m. KGB tikrinant „Neries“ susivienijimo SKB viršininką Zenoną Kučinską dėl leidimo slaptiems darbams, svarbus saugumiečių informacijos šaltinis buvo KGB patikėtinis kadru skyriaus viršininkas⁵⁴. Jį šiame poste pakeitęs asmuo buvo neetatinis KGB

⁵⁰ Jono Lasausko autobiografija, ten pat, b. 2255, l. 15.

⁵¹ Vilniaus miesto Naujosios Vilnios rajono komiteto biuro 1967 m. Balandžio 11 d. posėdžio protokolas nr. 33, ten pat, f. 15003, ap. 20, b. 3, l. 124.

⁵² LSSR KGB 1983 m. lapkričio 10 d. pažyma, ten pat, f. K-1, ap. 46, b. 2087, l. 29.

⁵³ KGB Šiaulių miesto skyriaus 1984 m. rugpjūčio 22 d. sudarytas agentūrinės operatyvinės veiklos planas, ten pat, b. 2119, l. 255.

⁵⁴ Pažyma apie Z. Kučinsko spec. patikrinimą, ten pat, b.2240, l. 8

darbuotojas⁵⁵. Kitoje stambioje įmonėje – „Baltijos“ laivų statykloje direktoriaus pavaduotojas kadrans ir saugumui taip pat buvo neetatini KGB darbuotojas⁵⁶. V. Blinkevičius interviu tvirtino, kad „Elfos“ kadrų skyriaus viršininku dirbo buvęs KGB darbuotojas, o pirmojo („slaptojo“) skyriaus – KGB atsargos majoras⁵⁷. Nemažai informacijos apie Utenos elektros krosnelių gamyklos direktorių Evaldą Tilindį KGB sužinojo iš įmonės personalo tarnybos vadovo, buvusio KGB etatinio darbuotojo. Jis 1969 m. saugumą informavo, kad direktorius „parinkdamas kadrus ir vadovaujančius darbuotojus“ proteguoja buvusius partizanus ir tremtinius. Anot informatoriaus, vyr. technologu paskirtas Vytautas Stonikas, anksčiau teistas už „valstybinius nusikaltimus“, vyr. konstruktoriaus pavaduotojas Genumbaskas – buvęs partizanas, plano ir ekonominio skyriaus viršininko pavaduotojas – buvęs tremtinys Rokas Tamašiūnas⁵⁸.

Valdžia ir saugumas baiminosi, kad gamyklose aukštas pareigas užimantys žydai bus gerai informuoti apie „pašto dėžutes“ ir slaptus gaminius, kuriuos emigravę į Izraelį atskleis NATO šalių žvalgyboms. 1980 m. LSSR KGB II valdybos ataskaitoje rašoma, kad per dvidešimtį metų (nuo 1960 m.) į užsienį, daugiausia į Izraelį bei JAV, išvyko 120 karinei pramonei priskirtų įmonių darbuotojų⁵⁹. Po dvejų metų respublikos saugumiečiai parengė išsamų agentūrinį operatyvinį planą 1982–1985 m. laikotarpiui, kuriame numatytos kovos su Izraelio specialiųjų tarnybų „kenkėjiška“ veikla priemonės. Jame tvirtinama, kad per dvylika metų (nuo 1970 m.) iš Lietuvos į kapitalistines šalis išvyko apie 10 tūkstančių žydų. Anot pažymos autorių, iš respublikoje gyvenusių daugiau kaip 14 tūkstančių žydų 350–čiai asmenų dėl slaptumo ar kitų aplinkybių nebuvo leista išvykti į Izraelį, nes anksčiau dirbo „įvairiose uždaroje šalies įmonėse ir turėjo leidimus dirbti su valstybinę paslaptį turinčiais dokumentais“⁶⁰.

Suprantama, žydai dėl minėtų sovietinių „slaptumo sumetimų“ pramonės įmonėse negalėjo nejausti padidinto KGB dėmesio, ypač elektronikos, radiotechnikos bei kitų karinės pramonės šakų „pašto dėžutėse“. Bendras politinis kontekstas įtakojo jų padėtį gamyklose.

⁵⁵ LSSR KGB pažyma apie neetatinis darbuotojus, ten pat, ap. 3, b.688, l. 147.

⁵⁶ Ten pat.

⁵⁷ 2003 m. spalio 15 d. interviu su V. Blinkevičiumi, I dalis, *LIIIR*, f. 61, b. 3, minutė 27.

⁵⁸ LSSR KGB II valdybos III skyriaus viršininko Morkūno raštas KGB Utenos skyriaus viršininkui, *LYA*, K-1, ap. 3, b. 668, l. 55. Vargu, ar tokią informaciją paskatino atbudęs kagėbistinis uolumas. Manytina, kad buvusio saugumiečio nepasitenkinimo priežastis buvo vidinė technostruktūros grupuočių kova ir priešininkų dominavimas. Tai lyg rodytų frazė, esanti jo laiške KGB: „Tilindis iš darbo atleido daug jam nepalankių specialistų“. Žr. ten pat.

⁵⁹ 1980 m. gegužės 20 d. pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos veiklą, *LYA*, f. K-1, ap. 3, b. 765, l. 141.

⁶⁰ LSSR KGB „agentūrinis operatyvinis 1982–1985 m. planas dėl kovos su Izraelio spec. tarnybų, užsienio sionistinių centrų ir organizacijų kenkėjiška veikla“, *LYA*, f. K-1, ap. 3, b. 769, l. 93, 94.